ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СУДЕБНИКА ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ

При дослідженні правових пам'яток одним із першочергових завдань є виявлення причин, які спонукали законодавця до їх створення. Встановлення таких причин є досить складним завданням, для виконання якого необхідна реконструкція історичної дійсності відповідного періоду. Однак слід пам'ятати, що будь-яка реконструкція не позбавлена суб'єктивності. За висловом Н. Яковенко, ми не можемо пізнати історію такою, якою вона була насправді, тому що це реальність, якої немає і яку ми не можемо розвідати, пізнати, почути[26]. Крім того, будь-яка реконструкція є схематичною, тож існує великий ризик спрощення всього комплексу причин та умов, які призвели до створення акту.

Але це не означає, що спроби історико-правових досліджень позбавлені сенсу. При максимальному використанні синхронних нормативно-правовому акту джерел цінність і достовірність отриманих результатів зростають.

З урахуванням сказаного, вважаємо за доцільне при вивченні Судебника Казимира Ягайловича застосувати методику, в основу якої покладена сукупність методів, запропонованих С. Каштановим[27]. Автор пропонує досліднику, який вивчає причини створення нормативного правового акта, порівнювати його зовнішній зміст із змістом джерел, які з ним співвідносяться, по лініях історико-юридичного, історико-географічного, історико-політичного, історико-екномічного аналізу. Історико-юридичний аналіз передбачає порівняння акта з джерелами, які в іншому розрізі представляють норми права, зафіксовані в акті. При історико-географічному аналізі проводиться ідентифікація географічного місця подій. Метою історико-політичного аналізу є встановлення основних рис і рушійних сил політичної боротьби у тому місці, де був виданий акт, і у районі знаходження об'єкта дії юридичних норм акта, виявити роль контрагентів у цій боротьбі. У ході історико-економічного аналізу досліджуваний акт порівнюється з даними джерел, які характеризують економічну кон'юнктуру у районі дії норм акта. Синтез отриманих

[26] Яковенко Н. Мы каждый раз выдумываем свою историю. Украинские аристократы как они есть // Русский журнал. – 2002. – 2 августа.

[27] Каштанов С. Русская дипломатика. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 194-195.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

даних дозволяє говорити про нормативний правовий акт як про «факт історії».

Ця методика близька до тієї, що була вироблена представниками школи Анналів.

Враховуючи специфіку Судебника Казимира як об'єкта дослідження, вважаємо за можливе додати корективи до даної методики. Аналіз і порівняння мають охоплювати не тільки терени Литовсько-Руської держави, а і Центрально-Східної Європи в цілому, оскільки Велике князівство Литовське мало типологічну єдність з іншими державами цієї частини Європи і було її невід'ємною складовою. Крім того, дослідження питання неможливе без застосування формально-юридичного, формально-логічного і телеологічного методів, а також семіотики та герменевтики.

Розглядаючи литовсько-руське право, зокрема, Судебник Казимира, у контексті права народів Центрально-Східної Європи, зауважимо, що XIV-XV ст. – це час створення централізованих європейських держав. Для Європи цього періоду був характерний потужний сплеск законотворчості, уніфікації та кодифікації права. У Франції Філіпом де Бомануаром була складена кодифікація кутюмів Бовезі, в Угорщині за царювання Матвія Корвіна (1458-1490) здійснено спробу кодифікувати право, у Польщі вийшли Статути Казимира Великого (прибл. 1420-1423 рр.) – об'єднані Петрковський і Вислицький статути, в Албанії з'явився Законник Лека Дукаг'іні, у Пруссії – Помезанська Правда, у Далмації – Поліцький статут, у Сербії – Законник Стефана Душана, у Чехії – Рожмберзька книга, Majestas Carolina, у Псковській і Новгородській республіках – Псковська і Новгородська Судові грамоти, в Московській державі – Судебник Івана III. Проведенню кодифікацій права передував інтенсивний розвиток соціально-економічних відносин, що сприяв проголошенню і почасти навіть оформленню привілеїв певного стану, який прагнув стати чи фактично вже став домінуючою силою суспільства. Отже, саме через кодифікацію можна було створити необхідні умови для забезпечення правом, підготовки знарядь для подальшого збереження влади цій силі, яка де-факто свої основні права – привілеї – вже мала[28].

Поява Судебника Казимира була пов'язана із процесами, аналогічними тим, що відбувалися в інших європейських країнах. Питання походження, характеру і призначення Судебника можна прояснити,

[28] Журбелюк Г.В. До проблеми кодифікацій українського права (короткий аналітичний огляд історії) // Наукові записки. Т. 38. Юридичні науки. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 34.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

розглядаючи його у контексті загальних тенденцій політики великого литовського князя (з XV ст. за ним закріпився титул господаря) Казимира.

Внутрішня політика Казимира (народ. у 1427 р., великий князь литовський з 1440 р. по 1492 р.) у Великому князівстві Литовському була продовженням політики Вітовта. Цьому сприяли як об'єктивні причини – формування у Центрально-Східній Європі централізованих держав, зміцнення влади монарха, станова диференціація та консолідація станів, – так і суб'єктивні. На початку правління Казимира у державі посилилися центробіжні тенденції. Смоленська, Дорогичинська, Жомойтська, Волинська землі намагалися вийти за межі впливу литовських князів. Польща висувала територіальні претензії щодо Волині і Поділля. Позиції Казимира як монарха не були безспірними: прихильники православ'я хотіли бачити на литовському престолі Свидригайла, а магнати, які були наближені до влади Сигізмундом Кейстутьєвичем, підтримували кандидатуру його сина Михайла Сигізмундовича. Родич Казимира київський князь Олександр (Олелько) Володимирович мав великий авторитет серед православних руських магнатів і міг стати реальним претендентом на престол.

У визначенні свого політичного курсу Казимир не міг не враховувати хиби політики своїх попередників. Свидригайло втратив владу через відверте надання переваги православному курсу держави, що не задовольняло впливову католицьку магнатську партію, а його наступник католик Сигізмунд Кейстутьєвич жорстокими утисками викликав протидію магнатства і був вбитий заколотниками. Отже, прихильник міцної монаршої влади, Казимир далекоглядно обрав політику маневрування між православними і католиками, а також прагнув забезпечити собі підтримку суспільної верхівки держави. Нагальною потребою була остаточна інкорпорація руських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського, але важливо було зберегти лояльність населення цих земель.

Впоратись із цими завданнями для Казимира було тим складніше, що у 1444 р. польські магнати запропонували йому польську корону. Після вагань і переговорів Казимир прибув до Польщі у 1447 р. і відразу ж був коронований. Знов обраний польський король Казимир IV зустрівся із проблемами, які були актуальними і для Литви. Попередник Казимира на польському престолі Володислав III Варненьчик, який з 1440 р. одночасно був королем польським і угорським, тривалий час проводив в Угорщині, а після його смерті три роки тривало безкоролів'я. Це призвело до значного зміцнення у Польщі позицій магнатів, які фактично правили королівством.

Edited with the demo version of
Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.iceni.com/unlock.htm

Польська внутрішня політика Казимира була спрямована на обмеження впливу магнатів у королівстві. Він усунув від влади впливового Збігнева Олесницького і не дав йому отримати сан кардинала. Король виклопотав у папи Миколая V право роздавати бенефіції у межах Гнезненської єпископії і частину церковної десятини для боротьби з татарами. Закріплення за королем права призначати єпископів дозволило Казимирові знищити незалежність церковної ієрархії і забезпечити собі підтримку верхівки духовенства. Король заборонив на майбутнє польським єпископам добиватися у Римі кардинальського сану без дозволу монарха. У державі остаточно затвердився пріоритет світської влади над духовною.

Ще одним кроком у справі зміцнення влади монарха стало укріплення позицій шляхти: цей стан, як і сам Казимир, був зацікавлений у послабленні влади магнатів. Йдучи назустріч вимогам шляхти, більшість з яких була спрямована проти соціального і політичного пріоритету магнатів, 14 вересня 1454 р. у Цереквіці Казимир IV пожалував малопольській шляхті привілей, за яким зобов'язався не видавати нових законів і не скликати посполитого рушення без відома земських сеймиків. 11 листопада того ж року великопольській шляхті був наданий Нешавський привілей, у якому значно обмежувалася політична влада магнатів, представників великих міст і водночас зміцнювалися позиції шляхти. 16 листопада отримала привілей шляхта Серадзької землі, а 11 грудня у Радзіні – шляхта Холмської землі.

У статутах короля передбачалося, що прийняття нових законів, впровадження податків, а також скликання посполитого рушення (шляхетського ополчення) відбуватиметься лише за згодою самої шляхти. Значно обмежувалися судові прерогативи магнатів, натомість зросли привілеї шляхти в галузі судочинства. Шляхта отримувала право обирати земських суддів, підсудків і писарів, а також право звертатися до короля із скаргами на свавілля старост-магнатів. Судді мали судити за писаним правом, не вимагати судової платні більше, ніж було встановлено законом. За великопольським статутом, судові рішення мали записуватися у спеціальні книги, такі рішення набували статусу прецеденту. Зростали вотчинні права шляхти, у тому числі вона отримала право вотчинного суду; обмежувалося самоврядування міст. Відтепер шляхта могла здійснювати вплив на законотворчість і брати участь у вирішенні питань про війну та мир. Це означало, що шляхта отримала права, які досі належали тільки магнатам. Отже, польські магнати і шляхта у цьому відношенні урівнювалися у правах, суспільна верхівка ставала однорідною.

Edited with the demo version of
Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.iceni.com/unlock.htm

Привілеї надали шляхті право постійної участі в державних справах. За правління Казимира в Польщі зросла роль земських сеймиків, а зрештою і вального сейму – станово-представницького органу королівства. З 1453 р. дві палати сейму («кола») засідали окремо. Сеймики і нижня палата сейму – посольська ізба – підтримували короля. Скориставшись монаршим правом призначати чиновників, Казимир у 1456 р. усунув від участі у Сенаті магнатів і оточив себе вірними йому людьми, молоддю, яка поділяла його погляди і допомагала зламати опір магнатів.

Ті ж напрямки внутрішньої політики, що її проводив Казимир у Польщі, були характерні для його політики у Литві. В обох державах відбувалися бурхливі процеси станового розшарування, і саме магнатсько-шляхетська верхівка мала скласти соціальну опору монарха у здійсненні ним влади.

Приймаючи польську корону, Казимир мусив запевнити суспільну верхівку князівства у тому, що інтереси Великого князівства Литовського не постраждають. Щоб привернути її на свій бік, Казимир 2 травня 1447 р. видав загальноземський привілей, яким підтверджував права тих соціальних груп, чиєї підтримки потребував, а також гарантував державі недоторканність її кордонів[29]. Привілей містив 14 статей, із них 8 нових, а решта взяті із Городельського привілею 1413 р. і привілею 1434 р. Привілей, наданий Казимиром, розширив права князів, рицарів, шляхти, бояр, міщан як католицького, так і православного віросповідання. Зрівняння у правах православних із католиками сприяло зняттю соціальної напруженості, розширенню соціальної опори господаря, консолідації суспільної еліти.

Землі, які знаходилися у фактичному володінні князів, рицарів, шляхти, бояр, міщан до видання привілею, були передані їм на правах власності (ст. 1, 6), підтверджувалося право успадкування майна за законом як синами, так і дочками магнатів, шляхти і міщан (ст. 7). Затверджувалося право суду вотчинників над населенням, яке мешкало на землях феодалів (ст. 12). Землевласникам заборонялося приймати у свої маєтки «непохожих» людей, а також підданих інших феодалів. У свою чергу, господар зобов'язувався не приймати у великокнязівські маєтки таких людей (ст. 11). Привілей звільняв шляхетські маєтки від щорічної серебщизни і натуральних повинностей на користь великого князя. За шляхтою залишався обов'язок брати участь у побудові нових замків і мостів і «поправленні» старих (ст. 10).

[29] Владимирский-Буданов М.Ф. Христоматия по истории русского права. – Вып. II. – Изд. 4. – К., 1901. – С. 20-31.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

Гарантувалася майнова і особиста недоторканність шляхти. Проголошувалася недопустимість покарання князів, панів, шляхти і міщан інакше, як за вироком суду (ст. 3); гарантувалася одноосібна відповідальність за вчинений злочин: «Аби ні жона за проступку мужа своєго, ані отець за проступку сина, ані інший прирожоний, ані слуга» не відповідали (ст. 4). Шляхтянкам – паннам і вдовам – надавалося право вільного виходу заміж без згоди на те «пануючих», тобто опікунів (ст. 9). Князі, пани і шляхта отримували право вільного виїзду за кордон «для ліпшого щастія набуття, а любо учинков рицерских», за винятком тих країн, які перебували із Великим князівством Литовським у стані війни. Однак від'їзд власника маєтку не мав перешкоджати несенню військової служби та інших повинностей з маєтку (ст. 5).

Великий князь обіцяв, що посади, землі, почесні звання він і його наступники надаватимуть лише шляхті – мешканцям князівства, а не іноземцям (ст. 14).

Слід зауважити, що господар залишив за собою право призначення духовних ієрархів, у тому числі і православних[30], і обіцяв сприяння побудові церков (ст. 2).

Привілеєм гарантувалася недоторканність державних кордонів Великого князівства Литовського, окреслених за часів Вітовта (ст. 13).

За правління Казимира Ягайловича в Литовсько-Руській державі зміцнилися позиції станового органу, який складався з магнатів, – Пани-Ради. Хоча юридичне оформлення її статусу і визначення повноважень відбулося у 1492 р., вже після смерті Казимира, але основні напрямки її діяльності окреслилися у другій половині XV ст. Крім Пани-Ради, функціонував представницький орган шляхти – сейм. Тож форма правління Великого князівства Литовського протягом XV ст. еволюціонує від ранньофеодальної до станово-представницької монархії.

Поряд із формуванням соціальної еліти і юридичним закріпленням прав суспільної верхівки зміцнювалася влада монарха. Важливим чинником зміцнення влади господаря стала централізація державного устрою. Логічним завершенням централізаторської політики, яку розпочав Вітовт, була ліквідація автономії руських земель Великого князівства Литовського. Централізація держави в основному завершилася при Казимирі. Як і у Польщі, у Литві великий князь послідовно проводив лінію впровадження потужної монаршої влади. Для реалізації планів великого князя важливе значення мала остаточна

[30] На думку М. Владимирського-Буданова, у подальшому це право зробилося в руках фанатиків могутнім засобом окатоличення. – Див.: Владимирский-Буданов М.. Христоматия по истории русского права. – С. 25.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

інкорпорація земель Київської і Волинської. На думку О. Малиновського, Волинь і Київщина мали значний вплив на формування державності Великого князівства Литовського. Ці землі становили собою чималу політичну силу, з державним ладом, який на час включення цих земель до складу Великого князівства вже досить виявився[31]. Ліквідувавши автономію руських земель, господар визначив їхній новий статус в обласних привілеях.

Привілеї мали вдовольнити інтереси населення руських земель і тим самим забезпечити його лояльність по відношенню до влади, водночас продемонструвавши населенню лояльність і турботу влади. З цією метою тексти привілеїв містять численні посилання на «старину», «звичай давній», «як по-старому було». Ці положення були призначені для того, щоб запевнити руське населення у дотриманні господарем давнього принципу: «Ми старовини не рухаємо, новини не вводимо». Тож основу привілеїв складають норми, які мають давньоруське походження. Це норми, які регулюють деякі відносини власності, спадкування, судовий процес. Але ціла низка викладених у привілеях норм і впроваджених інститутів, які повторювали положення земського привілею 1447 року, була новелами для руського права. Серед них індивідуалізація відповідальності, покарання лише за вироком суду, доменіальний (вотчинний) суд.

Судова влада литовсько-руських феодалів-землевласників поширювалася на населення вотчин: селян і міщан, які мешкали на території вотчини, і невільників – холопів і челядь, які працювали у дворі й господарстві феодала. Як правило, у розвідках, присвячених вотчинному суду, вказується, що йому були підсудні селяни і челядь. Однак, за Смоленським привілеєм, землевласники мали право суду над міщанами, які перебували на їхній службі: «А хто коли человека держить в пенязех, тые бы сами тых людей своїх судили и рядили, а околничие бы и иншие врядники Смоленские в тое ся не вступали»[32]. Полоцькі бояри, «которые дворища покупили або з данины их милости мають, тым и тепере мы дозволяем на тых дворищах слуг и людей за собою садити и их судити потомужъ»[33]. Як випливає із тексту

[31] Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. – К., 1929. – С. 49.

[32] Привилей владыце, бояром и всим мещаном Смоленским, на права и вольности их // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 348.

[33] Привилей всим обивателем воеводства и места Полоцкого на права и вольности, им наданые // М.К. Любавский. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 359.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

Вітебського привілею, вітебські бояри купували землю або випрошували її у вітебського воєводи, потім саджали на неї своїх людей, виводячи їх тим самим «из присуда замкового»[34]. Тож, вотчинна юстиція в Литовсько-Руській державі поширювалася не тільки на селян, а і на міщан непривілейованих міст – тих, що не мали магдебурзького права, – які потрапляли у залежність від феодалів[35].

Уміщені в актових книгах документи свідчать про те, що процес надання крупним і дрібним феодалам земель разом із населенням, яке мешкало на них, був інтенсивним та регулярним. Великокнязівська канцелярія вела ретельний облік наданих земель, оскільки землевласники зобов'язані були відбувати земську військову службу з маєтків та виконувати державні повинності.

Зміни у суспільному та державному житті Великого князівства Литовського свідчать про те, що країна вступила у фазу зрілого феодалізму.

Надання землевласникам права суду над населенням, яке мешкає на їхніх землях, є характерною рисою феодалізму. Досліджуючи феодальне суспільство, М. Блок слушно вказав, що право судити дозволяло забезпечувати ефективне виконання підлеглими своїх обов'язків і, не дозволяючи їм виконувати вироки судів чужих, давало найнадійніший спосіб водночас і захищати їх, і панувати над ними. Це право також було надзвичайно прибутковим, адже воно включало в себе стягування штрафів та судових видатків, а також забезпечувало великі доходи від конфіскацій; більш, аніж будь-що інше, воно ще й сприяло тій трансформації звичаїв у обов'язки, з якої володарі мали стільки вигод[36]. Тож відібравши автономію у колишніх удільних князівств, Казимир надав землевласникам усієї держави право, яке вирізняло їх з-поміж решти населення і підносило їх над ним. Такі щедроти були неминучою ціною, яку доводилося платити за хитку лояльність верхівки. Але, за влучним спостереженням того ж М. Блока, обмеження поля діяльності монарших чиновників не було невигідним і самому монарху. Поведінка чиновників була надто жорстокою по відношенню до населення, яке часто і без того було не

[34] Привилей всим обывателем, мещаном и всему поспольству места и земли Витебское на права и вольности, им от королей их милости перших наданое // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 370.

[35] Те, що міщани непривілейованих міст могли бути «жалувані» феодалам, спонукало мешканців Полоцька і Вітебська просити великих князів внести до привілеїв норму, згідно з якою заборонялося віддавати у залежність полочан і вітеблян.

[36] Блок М. Феодальне суспільство: Пер. з франц. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2002. – С. 368-369.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

дуже лояльним і покірним своєму володареві (нагадаємо про реальні наміри сецесії руських земель на початку правління Казимира у 40-і рр. XV ст.), а тому давала аж надто багато підстав не схвалювати її. Отже, монархія мала цілком вагомі причини доручити підтримання порядку та послуху не лише їм, а і володарям тих невеличких груп, між якими розподілялася маса її підданих; тож зміцнюючи владу цих відповідальних людей, вона думала також про те, щоб зміцнити свою власну систему врядування. Вже тривалий час приватні юрисдикції набували тим більшого розповсюдження, що виникали внаслідок простого застосування сили, а отже, тільки сила могла поставити їм якісь межі. Легалізувати їх означало б тим самим увести їх у якісь розумні межі [37].

«Розумні межі» треба було чіткіше окреслити[38]: і привілей 1447 р., і обласні привілеї обмежилися загальними вказівками на компетенцію доменіальних судів. Необхідно було дати землевласникам більш-менш точні інструкції щодо порядку розгляду справ у вотчинних судах, визначити підсудність справ, які виникали між підданими різних панів, встановити систему покарань тощо. Вважаємо, що Судебник 1468 року було створено саме з метою виконання таких завдань.

На доказ нашої думки наведемо наступні аргументи.

1. Безсумнівним є те, що кодекс призначався для використання в судовій практиці. На це є прямі вказівки у тексті: «Про тож, как у сем нашом листу выписано, по тому бы есте рядили», «…как у сем листу верху писано, по тому его судити». Проте Судебник не відбиває всіх сторін правового життя Великого князівства Литовського. Поза межами його регулювання залишилися шляхи набуття і втрати власності, договірне, шлюбно-сімейне право, спадкування тощо. Тож судді в існуючих регіональних судах не могли ним керуватися.

2. Багато дослідників вказували на примітивність, обмеженість змісту Судебника. Водночас інші пам'ятки литовсько-руського права другої половини XV ст. дають підстави говорити про досить високий рівень юридичної техніки і розвиненість системи права у Великому князівстві Литовському. Зрозуміти причину такого, здавалося б, протиріччя можна, якщо взяти до уваги призначення Судебника як своєрідної практичної інструкції для правозастосовців-землевласників.

---

[37] Там само. – С. 372.

[38] Тут доречно згадати, що, наприклад, у ст. 79 чеської Majestas Carolina (1355 р.) поряд із підтвердженням права суду панів над «своїми людьми» заборонено виколювати останнім очі, відрізати носи, відрубувати руки і ноги, карати на смерть (Majestas Carolina // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 856). Можна уявити, які реалії спонукали законодавця до внесення подібних обмежень до кодексу!

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

Із 25 статей Судебника 15 присвячено крадіжці, 1 – привласненню приблудної худоби, 1 – виведенню невільної челяді. Така специфіка норм пояснюється тим, що основним видом кримінальних злочинів, підсудних доменіальному суду, була крадіжка. Суд по більш тяжких злочинах влада вилучала з-під присуду вотчинників і віддавала регіональним судам, де судочинство відправляли воєводи і старости. Тож перелік найбільш тяжких злочинів отримав назву «старостинські артикули». Перелік цих злочинів до видання Статуту 1529 року дещо вар'ірувався залежно від регіону. Так, на Волині це були «розбой приличный», тобто з речовими доказами, «кгвалт», «всильство» (насильство над жінкою), покалічення шляхтича й підпал[39]. На Підляшші, де значними були впливи польського права, до старостинських артикулів належали розбій, домовий наїзд, насильство над жінкою і підпал[40]. Статут 1529 року ліквідував цю різницю у визначенні найбільш тяжких кримінальних злочинів і єдиними для всієї держави старостинськими артикулами визнав наїзд на маєток, розбій і вбивство.

Тож обмежений перелік злочинів, що розглядалися у Судебнику, не є свідченням його примітивності: при складанні Судебника законодавцю не було потреби згадувати про тяжкі злочини, оскільки доменіальні суди їх не розглядали.

3. Аргументом на користь призначення Судебника для потреб вотчинного судочинства може бути той факт, що у кодексі йдеться про специфічне коло суб'єктів. Із поглибленням феодалізму отримують подальший розвиток інститути сюзеренітету і васалітету. Більш чіткою і виразною стає феодальна ієрархія, яку очолював верховний сюзерен – великий князь. Суб'єктами такого злочину, як крадіжка, в переважній більшості статей Судебника виступають феодально залежні люди та невільники, які стоять на нижчих щаблинах суспільної ієрархії (і чий правовий статус поступово зближується), – «наши [великокнязівські], князьскыи, паньскыи, боярьскыи»; неодноразово згадується про «осподаря» злочинця-«паробка невільного». Очевидно, в литовсько-руському праві закріпився запозичений з римського права принцип et quidem summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homĭnes aut liběri sunt aut servi (найважливішим поділом у праві осіб є те, що всі люди – або вільні, або раби). Пан згадується як суб'єкт крадіжки лише у випадку співучасті в ній – знову-таки, за римським принципом

[39] Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – М., 1894. – С. 36.

[40] Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – СПб., 1894. – С. 492.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

facinus quos inquinat aequat (злочин або лиха справа рівняє тих, хто бере в них участь).

Суб'єктами делікту, про який йдеться у ст. 25, також є феодально залежні особи. У 1447 р. піддані князів, панів і бояр, а також міщани були звільнені від виконання всіх повинностей на користь великого князя і сплати майже всіх державних податків. Однак зберігався обов'язок сплачувати *стацію*, будувати мости і направи для замків.

Самі землевласники є суб'єктами зовсім іншого кола справ – порушення земельних меж, озброєних нападів на домівки. Судебник присвячує правопорушенням землевласників всього 3 статті (20, 21, 22), які можна виділити в окрему структурну одиницю. У тексті статей прямо не вказано, що йдеться про привілейованих осіб-феодалів, однак визначено, що правопорушники підлягають присуду великого князя з Пани-Радою. Нагадаємо, що напад на домівку входив до старостинських артикулів, отже, злочинців-представників непривілейованих верств мав судити воєвода або староста землі. Магнати ж належали до верстви, яка «не судится у поветах», тобто підлягали безпосередньому суду великого князя[41]. Включення до кодексу тільки того правопорушення, яке стосувалося вотчинних прав, є логічним для Судебника, адресованого власникам вотчин.

Представники різних суспільних станів були суб'єктами різних видів злочинів – цей принцип, вперше впроваджений у литовсько-руське право Судебником Казимира, був прямо закріплений у І Статуті 1529 року.

4. Видами судів, які згадуються у Судебнику, є: доменіальний, третейський, великокнязівський (із його різновидом – судом Пани-Ради). Перший з них призначений для населення вотчин, останні два – тільки для самих вотчинників. За межами кодексу залишилися регіональні, копні, церковні, суди для іновірців, суди міст-магдебургій. Отже, в Судебнику йдеться тільки про ті суди, чия юрисдикція поширювалася на населення вотчин і на їхніх власників.

5. У судових актах другої половини XV – першої третини XVI ст., тобто від появи Судебника до видання І Статуту 1529 року, немає жодного посилання на те, що справу вирішено згідно із нормами Судебника. Водночас досить часто зустрічаються посилання на земське право, на право окремих земель, на магдебурзьке право: «мають держати именье … как то право земъское уставено»[42], «за то мает пан Ян Миляновским навязку сказати, подлуг прав земских, как

[41] Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. – С. 46.

[42] Литовская Метрика. (1479 – 1491). 4-я книга записей. – С. 117.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

ест в земли обычай…»[43], «пана Федька в том правого найдучи, подлуг их права Волынского…»[44], «… приказуем тебе, аж бы еси слуг и людей его не судил… подлуг права вашого, што еси вам дал, всей земли Киевской»[45], «…мают в том все земяне Дорогицкие опытани быти – так ли естъ в них право… и подлуг их права мает ли вжо на нем то сказано быти…»[46], «…того им не допускаем взрушивать … бо коли быхмо речи замолъчаные до тых мест взрухивали, была бы в том великая тяжкость людем и исказа правом их мариборским»[47], «…и мы то сказали подле их права немецкого…»[48]. Отже, судове рішення у правозастосовчому акті вмотивовувалося тим, на підставі яких чинних норм – чи то усних (звичаєвого права), або писаних (норм привілеїв або магдебурзького права) воно винесене. У такому контексті пояснити «ігнорування» норм Судебника можна тільки тим, що судочинство у доменіальних судах велося усно, тож посилання на нього у письмових правозастосовчих актах відсутні.

6. Процесуальні норми викладені у ст. 9-12. У цих статтях Судебника нічого не сказано про такі поширені у руському процесуальному праві процедури, як звід, суд на торгу, що широко застосовувалися при розслідуванні крадіжок. Натомість згадується двір як місце відправлення суду, тобто йдеться про відправлення правосуддя у вотчинах.

7. Аналіз списків Судебника дав І. Старостіній підстави для припущення, що переписувачі пропустили компоненти протоколу[49] кодексу, які містилися в оригіналі[50]. Скорочення тексту правового акту при переписуванні також можна розцінювати як свідчення його призначення для використання у вотчинному суді: переписувачі підходили до акту прагматично, як до інструкції. Тож гаяти час на переписування формул, які не мали суто практичного призначення, на їхній погляд, було позбавлене сенсу.

---

[43] Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – XX. – Т. 1. – СПб., 1848. – С. 535.

[44] Там само. – С. 706.

[45] Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 1. – СПб., 1846. – С. 76.

[46] Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – XX. – Т. 1. – С. 664.

[47] Литовская Метрика. (1479 – 1491). 4-я книга записей. – С. 122.

[48] Там само. – С. 126.

[49] Докладніше про структурні складові тексту Судебника див. наступний розділ.

[50] Старостина И. О месте Судебника Казимира 1468 г. в праве Великого княжества Литовского // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. – М.: Наука, 1976. – С. 102.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

Питання про територіальні межі призначення Судебника, на наш погляд, залишається відкритим.

Ф. Леонтович, М. Максимейко, Р. Лащенко, М. Чубатий, П. Музиченко називають Судебник кодексом, призначеним для всієї держави, апріорі, не аргументуючи своєї позиції. Прихильники точки зору, згідно з якою акт був призначений лише для литовської землі, наводять наступні докази: характер взаємовідносин між складовими частинами Великого князівства Литовського наприкінці XV ст., відмінність норм Судебника від правових норм інших земель, прийняття його обласним литовським сеймом, згадка про воєвод (ця посада, на думку І. Старостіної, у середині XV ст. існувала тільки у Вільно і Троках)[51]. Проте автор не вважає ці аргументи безперечними (див. Коментар).

Оскільки прямі вказівки на межі чинності акту відсутні, навряд чи можна прийняти будь-яку з цих позицій як безсумнівно вірну. Напевне можемо стверджувати, що, хоча нормативний правовий акт створюється із заздалегідь визначеною функцією, на практиці його функція може бути ширшою або вужчою, ніж та, що була передбачена законодавцем[52], у даному випадку відносно територіальної чинності. Якщо погодитись із тим, що Судебник був створений для потреб вотчинного судочинства, то слід визнати, що він мав загальнодержавне призначення і був чинним на всій території Литовсько-Руської держави, оскільки вотчинні суди функціонували на всій території Великого князівства Литовського. На користь загальнодержавного призначення Судебника говорить вказівка у його тексті на те, що потерпілий має просити правосуддя «перед осподарем» злочинця (ст. 11). Тож у кодексі йдеться про всіх вотчинників, а не тільки про великого князя.

Крім того, слід звернути увагу на те, що в Судебнику чітко вказані покарання за злочини. Водночас з обласних привілеїв і з матеріалів судової практики випливає, що визначення санкцій законодавець традиційно залишав за знавцями місцевого права землі, в якій розглядалася справа. Тож санкції, вказані у Судебнику, не були «прив'язані» до конкретного регіону держави, що підтверджує його загальнодержавний характер.

Навіть якщо припустити, що Судебник був створений тільки як керівництво для відправлення правосуддя у великокнязівській вотчині, слід визнати, що на практиці він діяв і на руських землях Великого

[51] Там само. – С. 108; Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. – С. 73-74.

[52] Каштанов С. Русская дипломатика. – С. 195.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm

князівства Литовського. Свідченням застосування його у білоруських землях є те, що Новогрудок, Мінськ, Пінськ, Туров перебували у складі великокнязівської вотчини з початку XV ст., а за правління Казимира більшість білоруських земель остаточно перетворилася на господарську вотчину великого князя литовського[53]. Що стосується українських земель, то слід вказати, що Тарновський список Судебника, який датується кінцем XV ст., дослідники відносять до Києва[54], тож використання його там очевидне.

Ареною дії Судебника є вотчина, суб'єктами – мешканці вотчини, правопорушеннями, які розглядаються у кодексі, – ті, що підсудні доменіальним судам. Це дає підстави для визнання Судебника Казимира Ягайловича 1468 року кодексом, створеним для потреб вотчинного судочинства, який діяв на всій території Великого князівства Литовського.

[53] Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах // Университетские известия. – 1900. – № 7. – С. 16.

[54] Старостина И. О месте Судебника Казимира 1468 г. в праве Великого княжества Литовского. – С. 107.

Edited with the demo version of Infix Pro PDF Editor
To remove this notice, visit: www.iceni.com/unlock.htm